

18. Seminarium Miejsc Pamięci Europy Wschodniej i Zachodniej w Krzyżowej

25-26 marca 2021 r.

„Wirtualna Pamięć. Miejsca pamięci i media cyfrowe”

Na początku pierwszego dnia **Dominik Kretschmann** (kierownik Miejsca Pamięci Fundacji „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego) powitał ponad 100 uczestników XVIII Seminarium Miejsc Pamięci Europy Wschodniej i Zachodniej w Krzyżowej, odbywającego się po raz pierwszy online.

Organizatorzy przedstawili się, zaprezentowali swoje instytucje, a także cel, historię i tradycję seminarium miejsc pamięci:

- **Dominik Kretschmann**, [Fundacja „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego](#).
- **Agnieszka Pustoła**, [Fundacja Pamięć, Odpowiedzialność, Przyszłość](#)
- **Markus Pieper**, [Federalna Fundacja ds Badania Dyktatury SED](#)
- **Jacqueline Boysen**, [Akademia Ewangelicka w Berlinie](#)
- **Marek Szajda**, [Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”](#), Wrocław

Wykład inauguracyjny **Macieja Zabierowskiego** (pracownika Działu Edukacji Centrum Żydowskiego w Oświęcimiu) stanowił szczegółowe wprowadzenie w tematykę XVIII Seminarium Miejsc Pamięci Europy Wschodniej i Zachodniej "Wirtualna pamięć. Miejsca pamięci i media cyfrowe". Zabierowski mówił o specyfice, możliwościach i wyzwaniach cyfrowego nauczania, które nabrało nowego znaczenia w obliczu pandemii koronawirusa.

Technologia cyfrowa pozwala nam uczyć się w dowolnym czasie, w różnych miejscach i z ludźmi z całego świata. W swoim wystąpieniu Maciej Zabierowski zwrócił uwagę na rozbieżność między oczekiwaniami związanymi z cyfrowym uczeniem się oraz jego faktycznym wdrażaniem. Technologia jest często postrzegana jako medium zastępcze, które jedynie przenosi analogowe nauczanie do przestrzeni wirtualnej. Nauczanie w formie cyfrowej musi jednak zostać zorganizowane całkowicie *od nowa* („*Remotely means different.*”). W procesie digitalizacji ważną rolę odgrywa zmiana myślenia dotyczącego zastosowanej metody i zamierzonego celu.

W Centrum Żydowskim, które zajmuje się historią ludności żydowskiej w małopolskim mieście Oświęcim, proces digitalizacji rozpoczął się jeszcze przed pandemią. Muzeum zaoferowało wirtualne zwiedzanie wewnątrz i stworzyło aplikację "Oshpitzin", która w czterech językach opowiada o życiu tamtejszych Żydów. Zdaniem Macieja Zabierowskiego, wymuszone pandemią przejście na ofertę internetową zakończyło się sukcesem, ponieważ znacznie zwiększyło liczebność i różnorodność grupy docelowej ośrodka. Praca w zakresie komunikacji cyfrowej wiąże się także z pewnymi wyzwaniami. Trudności pojawiają się na przykład w zakresie radzenia sobie z emocjami, w kwestii autentyczności czy inkluzywności. Wyzwania te zostały przedyskutowane z wszystkimi uczestnikami po zakończeniu prezentacji.

Interaktywne przedstawianie się uczestników (prezentacje „turbo” cz. I)

W prezentacjach „turbo” uczestnicy przedstawili **Miejsce Pamięci Brauweiler** w Pulheim, **Centralne Muzeum Jeńców Wojennych** w Łambinowicach, **Fundację Topografia Terroru** w Berlinie, **Pracownię**

Historyczną Leonida Levina w Mińsku, Komisję Sprawiedliwości i Pokoju w Albanii, Miejsce Pamięci w Więzieniu Wolfenbüttel oraz Miejsce Pamięci przy Murze Berlińskim a także centrum badań nad polityką historyczną i historią publiczną Ukrainy **Mnemonics**.

Panel 2: Praca miejsc pamięci online: Wystawy

Christian Huberts (Fundacja Kultury Gier Cyfrowych, Berlin) mówił o "upamiętnianiu za pomocą gier" czyli o tym, jaki twórczy wkład w kulturę pamięci mogą wnieść gry komputerowe. Zaczął od pokazania, że gry komputerowe od zawsze podejmowały tematykę historyczną. W większości gier nawiązania historyczne pojawiają się jednak tylko w scenerii lub jako wydarzenia będące tłem dla innych działań w grze, takich jak zarządzanie (m.in. zasobami) i decyzje strategiczne. Przykładem mogą być tu gry komputerowe „The Sumerian Game” (1964), „Oregon Trail” (1985), „Civilization VI” (2016) czy „Castle Wolfenstein” (1981).

Jeśli historia zostaje w grach zredukowana tylko do scenerii i ogólnego kontekstu, istnieje niebezpieczeństwo powstania dużych luk w kulturze pamięci. Jest to szczególnie widoczne w grach komputerowych osadzonych w realiach narodowego socjalizmu, ponieważ zazwyczaj nie poruszają one tematu Holocaustu.

W ostatnich latach pojawiły się jednak gry komputerowe, które nie tylko bawią na tle historycznej scenerii, ale także starają się przekazać wiedzę. Przykładowo w grze "Through the Darkest of Times" (2020), gracze wcielają się w grupę ruchu oporu w walce z narodowym socjalizmem. Innym przykładem jest gra komputerowa "Assassination 1942" (2017), która bazuje na fikcyjnych wywiadach z naocznymi świadkami historycznych wydarzeń.

Obie gry są dziełem twórców niezależnych (independent games), ale także w mainstreamie powoli budzi się świadomość znaczenia gier jako medium narracyjnego ważnego dla kultury pamięci. Fundacja Kultury Gier Cyfrowych łączy twórców gier z historykami, aby jeszcze bardziej przyspieszyć ten proces. Podczas improwizacyjnych sesji (pitch jams) wspólnie rozwijają oni pomysły na gry, np. dotyczące historii narodowego socjalizmu.

W dyskusji Christian Huberts zwrócił uwagę, że nauczyciele już teraz wykorzystują gry komputerowe, takie jak "Through the Darkest of Times", do celów edukacyjnych w szkołach. Wśród uczestników pojawiły się pytania dotyczące przedstawiania Holocaustu w grach komputerowych i ewentualnych zastrzeżeń etycznych wśród stowarzyszeń ofiar. Huberts wyjaśnił, że twórcy gier zazwyczaj nie decydują się ani na bezpośrednie pokazywanie zbrodni nazistowskich, ani na uczynienie ich tematem gry. Niektóre gry, takie jak "Through the Darkest of Times", starają się przekazać wydarzenia w sposób pośredni, poprzez wywiady ze świadkami wydarzeń. Huberts wspomniał następnie o średniej wieku zawodników – 37 lat – przy czym najliczniejszą grupę stanowią obecnie osoby powyżej 60 roku życia.

Marko Poolamets (Eesti Mälu Instituut, Tallin, Estonia) opowiedział o swoim projekcie internetowym "Communist Crimes", upamiętniającym zbrodnie reżimów komunistycznych przeciwko ludzkości na całym świecie. W związku z sytuacją pandemii, planowana wystawa o Armii Czerwonej w Estonii w latach 1944-1945 musiała zostać przeniesiona do wersji wirtualnej. Wirtualna wystawa "Przybył 'wyzwolicielem'... Wystawa historyczna o sprzecznościach między propagandą gloryfikującą Armię Czerwoną jako wyzwolicielem a prawdziwym życiem w Estonii w latach 1944-45" została stworzona przy użyciu narzędzia "genial.ly". Według Poolametsa, obsługa tego narzędzia można się nauczyć

łatwo i szybko. Kolejną zaletą tego narzędzia dla muzeum są niskie i elastycznie regulowane koszty jego użytkowania, jak również możliwość uzyskania danych statystycznych lub informacji zwrotnej. Ponadto opcja wielojęzyczności otwiera dostęp do wystawy ludziom z całego świata. Według Poolametsa format online umożliwił również dotarcie z wystawą do miejscowej ludności rosyjskiej, oferując jej inne niż oficjalne rosyjskie spojrzenie na Armię Czerwoną. Narzędzie "genial.ly" jest wygodne dla zwiedzających, którzy dzięki niemu mogą przejść przez bezpłatną wystawę we własnym tempie, a dokumenty w wersji cyfrowej na ekranie są często bardziej czytelne niż w oryginale. Wadą formatu online jest jednak ograniczenie reprezentacji przestrzennej do dwuwymiarowej, ograniczony dostęp do pewnych funkcji i często słaba jakość wyświetlania na urządzeniach mobilnych. Stworzenie wystawy za pomocą "genial.ly" wymaga również podstawowych umiejętności projektowania graficznego, a program nie jest kompatybilny ze wszystkimi formatami wystawowymi. Wreszcie, zdaniem Poolametsa, wystawy wirtualne nie zastąpią wystaw na żywo: formaty online stanowią raczej ich uzupełnienie i służą zachęceniu publiczności do odwiedzenia ekspozycji na miejscu w muzeum.

Podczas dyskusji Marko Poolamets podkreślił, że wystawa wirtualna dotarła do międzynarodowej publiczności, w tym około 40% Estończyków i 30% Rosjan. Wyjaśnił również, że jego instytucja nie poniosła żadnych dodatkowych kosztów wynikających z praw autorskich. Niemniej jednak ten potencjalny czynnik kosztów musi być brany pod uwagę przy tworzeniu wystaw wirtualnych. Ze względu na dwuwymiarowość narzędzie "genial.ly" najlepiej nadaje się do wystaw opartych na dokumentach. Poolamets zwrócił uwagę, że "genial.ly" oferuje szeroki zakres zastosowań w sektorze edukacji: on sam używa tego narzędzia zamiast PowerPointa podczas zajęć dydaktycznych. Poolamets podkreślił również, że wystawa wirtualna nie pokazuje wszystkich artefaktów z muzeum, aby zmotywować zwiedzających do odwiedzenia ekspozycji na miejscu.

Interaktywne przedstawianie się uczestników (prezentacje „turbo” II)

Miejsce Pamięci Jacoba Picarda w Öhningen-Wangen, Muzeum „IX Fort” w Kownie, Miejsce Pamięci Obozu Koncentracyjnego w Dachau, Fundację Mosesa Mendelssohna w Berlinie, Centrum Dokumentacji Nazizmu Villa Merländer w Krefeld, projekt Code Viking 1942-2021 berlińskiej grupy badawczej Vajswerk oraz Rosyjskie Centrum Badań i Edukacji o Holokauście w Moskwie.

Panel 3: Praca miejsc pamięci online: projekty ze świadkami czasu

Karen Jungblut (z University of Southern California Shoah Foundation, Los Angeles, USA) opowiedziała o wirtualnym przekazie zeznań świadków czasu. Jako autentyczne źródła stanowią one integralną część upamiętniania. Od wielu lat, zwłaszcza w odniesieniu do ofiar narodowego socjalizmu, toczy się dyskusja nad tym, w jaki sposób można adekwatnie prezentować osobiste wspomnienia świadków czasu po ich śmierci. Jedno z możliwych rozwiązań proponuje Shoah Foundation. Od 1994 roku ta amerykańska fundacja zbiera świadectwa ocalałych z Holokaustu i innych zbrodni ludobójstwa, wykorzystując wywiady z nimi do celów edukacyjnych. Projekt „Dimensions in Testimony” jest interaktywnym wywiadem, który pozwala użytkownikom zadawać pytania, stwarzając tym samym wrażenie bezpośredniej "komunikacji" z rozmówcami, nawet jeśli niektórzy z nich już nie żyją. Odpowiedzi są generowane automatycznie i pochodzą z obszernych, wcześniej nagranych wywiadów. Karen Jungblut podczas swojej prezentacji pokazała, jak działa to narzędzie, co wzbudziło wiele pytań wśród słuchaczy – także natury etycznej.

Anna Maria Mydlarska (kierownik Działu Dokumentacji Filmowej Europejskiego Centrum Solidarności, Gdańsk) przedstawiła projekt Centrum poświęcony świadkom czasu pod tytułem "Siła pamięci". Od 2008 roku w gdańskiej placówce przeprowadza się i nagrywa wywiady z osobami należącymi do niezależnego związku zawodowego "Solidarność" lub wspierającymi go. Kolekcja liczy obecnie ponad 1300 wywiadów wideo. Zostały one przeprowadzone z osobami z całego kraju i dotyczą różnych aspektów historii najsilniejszej siły opozycyjnej w PRL. Wywiady są dostępne w Internecie w wersji skróconej i wykorzystywane głównie w celach edukacyjnych oraz jako podstawa filmów dokumentalnych. Wspomnienia działaczy "Solidarności" włączono do wystawy stałej. W swoim wystąpieniu Anna Maria Mydlarska przedstawiła również inne działania Centrum Solidarności, które w 2016 roku zostało uhonorowane Nagrodą Muzealną Rady Europy.

Wieczorem około dwudziestu z ponad 110 uczestników seminarium spotkało się w "**wirtualnym pubie**" na nieformalnej dyskusji.

Panel 4: Pamiętanie i upamiętnianie

Drugiego dnia seminarium rozmowa na temat wirtualnych form upamiętniania była kontynuowana w oparciu o konkretne przykłady praktyczne.

Katharina Menschick (pracownik naukowy w Arolsen Archives – Międzynarodowym Centrum Prześladowań Nazistów, Bad Arolsen) przedstawiła projekty digitalizacji prowadzone przez jej instytucję. Archiwum w Arolsen zostało założone przez aliantów po II wojnie światowej w celu rekonstrukcji i udokumentowania losów osób zaginionych, zmarłych i zamordowanych przez nazistów oraz w celu poszukiwania tych, którzy przeżyli nazistowski terror; gromadzi ono dokumenty z obozów koncentracyjnych i więzień gestapo oraz dokumenty dotyczące pracy przymusowej i *displaced persons*. Także dziś archiwum umożliwia krewnym i naukowcom badanie losów poszczególnych osób. Dane osobowe, zdjęcia i reprodukcje dokumentów są cyfrowo indeksowane w ramach projektu "Every Name Counts" i udostępniane badaczom oraz zainteresowanym osobom w Internecie. Projekt ma również na celu interaktywne upamiętnienie i pracę edukacyjną (jest prezentowany m.in. w szkołach). Digitalizacja odbywa się na zasadzie *crowdsourcing* – do tej pory w projekcie wzięło udział ponad 17.000 zarejestrowanych wolontariuszy.

Oldřich Tůma (historyk z Instytutu Historii Współczesnej Czeskiej Akademii Nauk, Praga) przedstawił projekt internetowy poświęcony miejscom pamięci terroru komunistycznego. W ramach projektu stworzono cyfrową kolekcję 800 różnego typu pomników i miejsc pamięci w całej Republice Czeskiej. Każde miejsce jest opatrzone geotagiem i zdjęciami. W ramach kolekcji możliwe jest wyszukiwanie według regionu, tematu lub chronologii. Ponadto strona oferuje obszerny opis reżimu komunistycznego w Czechosłowacji oraz form i przyczyn prześladowań, które są zilustrowane konkretnymi biografiami. Prezentowany materiał ma na celu przeciwdziałanie uproszczonym i jednostronnym wyobrażeniom na temat komunizmu obecnym w sferze publicznej. Strona internetowa projektu jest chętnie odwiedzana przez społeczności lokalne, które chcą dowiedzieć się czegoś więcej o własnej przeszłości lub wskazują miejsca pamięci i zbrodni, które nie zostały jeszcze uwzględnione w projekcie.

Panel 5: Edukacja i pośredniczenie

Ruth Preusse (Haus der Wannsee-Konferenz, Berlin) zaprezentowała wystawę internetową "Pamiętać o niesprawiedliwości", poświęconą radzieckim jeńcom wojennym z czasów II wojny światowej jako zapomnianej grupie ofiar. Wystawa, przygotowana wspólnie z organizacją *Memorial* z Moskwy w dwóch wersjach językowych (niemieckiej i rosyjskiej), przeznaczona jest dla użytkowników, którzy mają jeszcze niewielką wiedzę na ten temat. Wystawa ma dwojaki cel: przekazać wiedzę historyczną oraz skłonić do refleksji, jak temat radzieckich jeńców wojennych był traktowany w dawnej Republice Federalnej, w NRD, w Związku Radzieckim, a także jak postrzegany jest w dzisiejszych Niemczech i Rosji. Na stronie internetowej można uzyskać informacje o miejscach pamięci, poszczególnych tematach oraz biografiach konkretnych osób; strona oferuje ponadto propozycje szkolnych lekcji historii.

Irakli Khvadagiani (Tbilisi, Gruzja) zaprezentował założone w 2010 roku archiwum cyfrowe, które dokumentuje historię Gruzji od XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem doświadczenia totalitaryzmu w latach 1921-1991. Archiwum nie angażuje się w bieżące publiczne kontrowersje dotyczące przeszłości, oferując – zamiast konkretnej narracji – prostą periodyzację wydarzeń z bezpośrednimi odnośnikami do odpowiednich oryginalnych źródeł. Źródła te są dostępne w różnych formatach – jako fotografie, dokumenty, nagrania wideo i audio z udziałem świadków czasu; archiwum cyfrowe umożliwia także wirtualny spacer po swoich zbiorach.

Każdej prezentacji towarzyszyła dyskusja. Podczas dyskusji powracały trzy główne tematy, które dla wszystkich instytucji oferujących platformy i projekty online stanowią duże wyzwanie: wypracowanie odpowiednich formatów współpracy ze szkołami i uniwersytetami, poszerzenie grup docelowych oraz finansowanie tłumaczeń stron internetowych w celu udostępnienia ich międzynarodowej publiczności.

Interaktywne przedstawianie się uczestników (prezentacje „turbo” III) oraz oprowadzenie

Dalsze filmowe prezentacje „turbo” uczestniczących instytucji z kilku krajów, jak również **wirtualne oprowadzanie** przez Dominika Kretschmanna **po Międzynarodowym Domu Spotkań Fundacji „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego** dopełniły program tego przedpołudnia. Wśród prezentowanych instytucji znalazły się: **Komisja Europejska ds. transnarodowego rozliczenia z przeszłością i kultury pamięci** w Berlinie, **Miejsce Pamięci Procesów Norymberskich** w Norymberdze, **Dom Martina Niemöllera** w Berlinie, **Stowarzyszenie Niemieckich Sinti i Romów** w Mannheim, **Federalny Komisarz ds. Akt Państwowej Służby Bezpieczeństwa byłej NRD** w Berlinie, **Miejsce Pamięci Obozu Westerbork** oraz **Miejsce Pamięci i Spotkań** w Berlinie.

Wirtualne oprowadzanie w formie filmu ukazało znaczenie Krzyżowej, w której w czasach narodowego socjalizmu spotykała się grupa oporu "Krąg z Krzyżowej", gromadząca się wokół Helmutha Jamesa von Moltke. Fundacja Krzyżowa dla Porozumienia Europejskiego została założona w latach 1989/90 w celu upamiętnienia historii Kręgu z Krzyżowej. 12 listopada 1989 r. na terenie dawnego majątku rodziny von Moltke odbyła się symboliczna Msza Pojednania z udziałem premiera Polski Tadeusza Mazowieckiego i kanclerza Niemiec Helmuta Kohla. Spotkanie to było ważnym krokiem w kierunku utworzenia międzynarodowego miejsca spotkań (młodzieży) Fundacji „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego, o które już wcześniej zabiegała międzynarodowa

inicjatywa obywatelska. Dziś dawny majątek jest wykorzystywany na wiele sposobów: na miejscu znajdują się warsztaty pracy twórczej, sale seminaryjne i miejsca noclegowe. Co roku odbywa się tu około 150 do 200 imprez: konferencje, spotkania szkół, festiwale muzyczne, wizyty studyjne...

Seminarium zakończyło się ewaluacją – z pozytywnymi i pełnymi uznania opiniami na temat spotkania. Organizatorzy zadeklarowali, że w przyszłym roku, jeśli będzie to możliwe, Seminarium Miejsc Pamięci Europy Wschodniej i Zachodniej odbędzie się na powrót w Krzyżowej.